
DARBINIO MOKYMO KONCEPCIJOS LIETUVIŲ PEDAGOGŲ DARBUOSE

Asta Širiakovienė

Šiaulių pedagoginis universitetas

Lietuvos mokyklos ir pedagoginės minties raida kol kas nėra nuodugniai iširta. Yra spragų ir darbinio mokymo problemų tyrinėjimo srityje. Klasifikuoti apskritai yra sudėtinga, tačiau pabandėme išskirti pagrindines kryptis pagal tai, kaip buvo vertinta darbinio ugdymo esmė. Šios kryptys yra tokios:

- 1) ankstyvoji darbinio mokymo samprata,
- 2) gamybinio darbo mokymo koncepcija,
- 3) darbo mokyklos koncepcija,
- 4) politechninio mokymo kryptis,
- 5) pragmatinė kryptis,
- 6) integruoto darbinio mokymo kryptis.

Dauguma šių krypčių turėjo vienokios ar kitokios įtakos darbinio mokymo minties raidai Lietuvoje. Kai kurie pedagogai gausiais darbais, tyrimais bei publikacijomis netelpa vienos krypties rėmuose. Jų ir nebandėme griežtai atriboti, o aptarėme prie keleto krypčių.

Darbinio mokymo ir auklėjimo problemos pedagogus domino seniai. Jau antikos filosofas Demokritas pabrėžė didelę darbo reikšmę jaunimo auklėjimui.

Europoje XIV–XVIII amžiuje formuojantis atgimimo idėjoms, atsirado naujos ugdymo tendencijos. Pirmasis mokymo teorijos pagrindus padėjo ispanų pedagogas Chuanas Vivas (1492–1540). Jis darbinio mokymo esmę suprato kaip veikimą, buities ir amato išmokymą, kėlė idėją, kad reikia parengti žmogų darbui.

Darbinio mokymo ir paralelinio mokymo idėjas skelbė T. Moras, T. Kampanela, Dž. Belersas.

Čekų pedagogas J. A. Komenskis (Komensky 1592–1670) patarė nuo pat mažens pratinti vaikus prie nuolatinio darbo. Apie darbą ir jo reikšmę jis kalba daugelyje savo veikalų. Svarbiu auklėjimo uždaviniu Komenskis laikė darbštumo ugdymą: „Darbštumo išmokstama dirbant, taip, jog nuolatinis,

tačiau saikingas proto ar fizinis darbas virsta stropumu ir dykinėjimą darbščiam žmogui daro nepakenčiamą“ /1/.

Natūralistinės pedagogikos atstovai teigė, kad darbas yra priemonė asmenybės brandai.

Ž. Ž. Ruso (Rousseau, 1712–1778) iškėlė idėją, kad žmogus iš prigimties turi vienodas prielaidas ugdytis. Jis nurodė būtinumą mokyti vaikus amatų, mokyti be prievartos, programų ir vadovėlių. Veikale „Emilis, arba Apie auklėjimą“ pedagogas nagrinėjo vaikų auklėjimo problemas. Pagrindinis veikėjas gerai pažįsta įvairius darbo įrankius, moka naudotis plaktuku, pjūklų, tekinimo staklėmis. Pirmiausia vaikas išmoksta staliaus amato, vėliau susipažįsta ir su kitais amatais.

Ž. Ž. Ruso darbinis auklėjimas – tai dorovinio auklėjimo pagrindas. Jis pirmasis pastebėjo, kad amatas reikalingas ne tik praktiniams reikalams, bet ir asmenybei ugdyti.

Darbinio mokymo problemomis domėjosi Johanas Henrikas Pestalocis (Pestalozzi 1746–1827). Jis teigė, kad vaikai turi mokytis apdoroti linus, vilną, dirbti žemės ūkio darbus, prižiūrėti gyvulius. Laisvu laiku vaikus reikia mokyti rašyti, skaityti, skaičiuoti. H. Pestalocis mėgino mokymą susieti su gamybinio darbu, todėl jį priskyrėme gamybinio darbo mokymo kryptčiai.

H. Pestalocis pabrėžė darbinio auklėjimo reikšmę žmogaus formavimuisi. Jo siūlomas darbinis auklėjimas buvo mechaniškas mokymo siejimas su gamybinio darbu, tačiau pedagogas teisingai nurodė, kad gerai organizuotas darbas padeda ugdyti vaikų protines ir moralines jėgas.

Gamybinio darbo mokymo kryptties atstovai siekė darbą jungti su praktine veikla, o vaikų mokymą su gamybinio darbu fabrike. Mokymo siejimo su gamybinio darbu idėjas skelbė socialistai-utopistai A. Sen-Simonas (1760–1825), Š. Furjė (1772–1837), R. Ovenas (Owen 1771–1858), pirmasis sukūręs naujas darbinio mokymo ir auklėjimo formas. R. Ovenas daug dėmesio skyrė darbiniam vaikų auklėjimui. Paaugliams, dirbusiems pramonės įmonėse, jis įsteigė vakarinę mokyklą, kur mokymą siejo su gamybinio darbu. Jis nurodė, kad vaikai turi dirbti darbą, atitinkantį jų amžių bei jėgas, pažinti žemės ūkio ir pramoninio darbo rūšis.

Vėliau gamybinio darbo mokymo idėjomis rėmėsi politechninio mokymo kryptties atstovai.

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje Europoje buvo siekiama sukurti naujo tipo mokyklą. Atsirado vadinamosios darbo mokyklos. Vokiečių pedagogų

siūlomoje darbo mokykloje buvo pabrėžiamas darbo tikslingumas, praktinių ir intelektualinių veiksmų ryšys.

Vokietijoje ir kitose šalyse XX a. pradžioje paplito G. Keršenšteinerio (Kerschensteiner, 1854–1932) pedagoginė teorija. Jis iškėlė „pilietinio auklėjimo“ ir „darbo mokyklos“ idėją. Jos pagrindą sudarė mokinių darbinis mokymas liaudies mokykloje. Pedagogas teigė, kad mokiniai turi dirbti rankų darbą, įgyti techninių įgūdžių, išmokyti dirbti su įvairiais įrankiais, medžiagomis, gaminti daiktus. Prie mokyklos turi būti įrengta viskas, kur vaikai galėtų atlikti praktikos darbus. Daug vietos lavinimo turinyje G. Keršenšteineris skyrė piešimui, braižybai, matematikai. Galutinis darbų tikslas – parengti jaunimą profesinei veiklai, todėl pati mokymo teorija vadinama profesionalizmu.

G. Keršenšteineris nurodė, kad darbo mokyklos esmę sudaro tai, kad mokiniams būtų suteikiama minimaliai žinių ir maksimaliai mokėjimų, įgūdžių ir darbo pamėgimo.

Viena iš darbo mokyklos krypčių buvo manualizmas. Manualizmas darbo mokyklos esmės ieškojo rankų darbuose. Rankų darbai mokykloje buvo ir mokymo metodas, ir principas. Reikalauta darbelius mokymo plane laikyti ypatinga mokomąja disciplina, o darbinius įgūdžius ir mokėjimus panaudoti perimant kitų dalykų žinias. Siedami rankų darbus su kitais dalykais, manualistai aiškino tarpdalykinius ryšius.

Darbo mokyklos idėjos paplito ne tik visame pasaulyje, bet ir Lietuvoje. Štai O. Zeiningas savo paskaitose, skaitytose Kaune, darbo mokyklos esmę aiškino ne tik kaip vaikų pratinimą prie darbo, bet ir kaip mokymą bei pratinimą protauti.

Lietuvoje aiškinantis darbo mokyklos sąvoką, jos prasmę, būta painiavos ir neaiškumų. Dalis mokytojų su šia bei kitomis pedagoginėmis srovėmis buvo susipažinę paviršutiniškai, todėl sunkiai įžvelgė jų esmę. Dažnai darbo mokykla buvo suprantama siaurai, apsiribojant vien tik mokinių rankų darbais.

Pedagogai A. Busilas, J. Murka, A. Vireliūnas, S. Brašiškis, A. Vokietaitis, J. Vabalas-Gudaitis giliau įžvelgė darbo mokyklos esmę. Jie nurodė, kad darbo mokykloje būtinas aktyvumo ir savarankiškumo lavinimas. Visas mokymo procesas turi būti aktyvus, auklėjantis. Negalima tenkintis tik rankų darbų įvedimu, būtina keisti visą mokymą. Darbo mokyklai rūpi ne tik darbo rezultatas, bet ir vaiko žinios, mokėjimai, įprotis dirbti.

A. Busilas darbinio mokymo klausimus aiškino remdamasis manualizmo ir „veiksmo“ pedagogikos eksperimentiniais duomenimis. Pedagogų nuomone, visa apimantis vaikų ugdymas galimas tik atsižvelgiant į amžiaus ypatybes /2/.

A. Busilas nurodė ir kai kuriuos darbo mokyklos trūkumus, kritikavo „profesionalizmo“ vienpusiškumą, G. Keršenšteinerio siekimą įgyvendinti darbo principus per tam tikras darbų pamokas ir įvairių amatų mokymą.

J. Murka teigė, kad darbo mokykloje vaikų mokymas turi remtis ne tik rankų darbu, bet ir vaiko interesais, aktyvumu /3/. Panašių pažiūrų laikėsi ir A. Vireliūnas.

Pedagogas Esmaitis (S. Matjošaitis) gana išsamiai apibūdino darbo mokyklos kryptį, monografiškai ištyrė G. Keršenšteinerį ir Dž. Diujį. Aptardamas darbo mokyklos esmę, Esmaitis pritarė mokymo koncentrais idėjai, kraštotyrimui principui, savarankiško darbo metodams /4/.

Darbo mokyklos idėjomis domėjosi ir pedagogas J. Laužikas. Jis siekė parodyti darbo mokyklos nevienalytiškumą ir sudėtingumą, todėl išskyrė dvi kryptis: G. Keršenšteinerio ir H. Gaudigo. Pirmoji kryptis rėmėsi rankų darbais, gamyba bei tyrimu, antroji – knyga ir pokalbiais.

J. Laužikas siūlė pradinį mokymą pagrįsti kraštotyra ir gyvenimo tyrinėjimu, o aukštesniosiose klasėse rekomendavo dėstyti „kompleksus“: krašto mokslą, gimtosios kalbos mokslą, matematiką, meno dalykus ir darbelius /5/.

Aiškiai nušviesti darbo mokyklos problemą Lietuvoje sunkiai sekėsi. Minėti pedagogai pasisakė prieš besąlygišką sekimą užsieniu, nurodydami, kad būtina atsižvelgti į Lietuvos sąlygas. Darbo mokykla Lietuvoje buvo kuriama pagal įvairius pavyzdžius. Pirmenybė buvo teikiama kraštotyrimui principui, žavėtasi kompleksiniu mokymu.

Darbo mokyklos idėjomis rėmėsi lietuvių pedagogas V. Ruzgas. Jis teigė, kad darbinis mokymas turi būti siejamas su praktiniu visuomeniniu darbu. Jo įkurtame pedagoginiame muziejuje veikė vaikų darbelių, rankdarbių ir paišybos, braižybos, lipdybos skyriai. Muziejus veikė ir kaip metodinis centras, kuriame paskaitas skaitė mokslininkai. V. Ruzgas pateikė nurodymų, kaip organizuoti rankų darbą mokykloje, pabrėždamas, kad darbai bendrojo lavinimo mokykloje turi būti glaudžiai siejami su kitais mokomaisiais dalykais. Pedagogų nuomone, svarbiausias rankų darbų uždavinys – ne kurio nors amato mokymas, bet harmoningas žmogaus kūno ir proto lavinimas, remiantis pedagogikos, psichologijos ir higienos reikalavimais.

Reikšmingos darbinio mokymo organizavimui Lietuvoje buvo politechninio mokymo krypties idėjos. Jas savo darbuose kėlė bei tobulino K. Marksas (C. Marx 1818–1883). Jis vertino R. Oveno bandymą vienyti mokymą su gamybinio darbu. K. Markso nuomone, ugdymą sudaro protinis lavinimas, fizinis auklėjimas ir techninis mokymas. Pastarasis turi supažindinti vaikus su pagrindiniais gamybos procesų principais ir ugdyti naudojimosi paprasčiausiais įrankiais įgūdžius. Protinio, fizinio lavinimo ir techninio mokymo kursas turi atitikti vaikų ir paauglių amžių. K. Marksas teigė, kad politechninis mokymas padės parengti visapusiškai išprususius darbininkus, sugebančius ne tik dirbti įvairų darbą, bet ir jį keisti. K. Marksas numatė, kad politechninis mokymas turi sąlygas vystytis tik ateities visuomenėje.

Politechninio mokymo problemomis domėjosi rusų pedagogas P. Blonskis (1884–1941), teigęs, kad mokykla turi būti darbinė, nes darbas – gyvenimo pagrindas.

Naujos mokyklos esmę P. Blonskis atskleidė knygoje „Darbo mokykla“ (1918). Jis nurodė, kad darbo mokyklą reikia kurti ne pagal G. Keršenšteinerio ar amerikiečių pavyzdį. Nereikia žavėtis rankų darbu, savitarna, dirbtuvėmis, kurios yra ne auklėjimo tikslas, o tik pagalbinė priemonė.

Naujoji mokykla turi būti politechninė. Politechninis mokymas turi glaudžiai sietis su protiniu, fiziniu, doroviniu ir estetiniu auklėjimu.

1922 m. išleistoje „Darbo abėcėlėje“ P. Blonskis pateikė pasiūlymų, kaip mokyti dirbti pradinėje mokykloje. Nereikia vengti rankų darbo, bet nereikia juo ir pernelyg žavėtis. Rekomendavo kelioms mažoms mokykloms įkurti dides, gerai aprūpintas dirbtuves. Jose dirbtų keli šimtai mokinių, kurie gamintų reikalingą ir kokybišką produkciją.

Darbinio auklėjimo vaidmenį, jo reikšmę ir problemas analizavo pedagogė N. Krupskaja (1869–1939). Ji teigė, kad darbas mokykloje turi būti įvairus, negalima darbo mokymą susiaurinti iki „darbelių“.

Daug dėmesio N. Krupskaja skyrė gamybiniam darbui. Ji siūlė vyresniųjų klasių mokinius įtraukti į darbą įmonėse ir kolūkiuose, kur jie galėtų susipažinti su įvairia technika. Pedagogės nuomone, politechninis lavinimas, teorinis ir praktinis gamybinis mokymas sudaro sąlygas darbininkui keisti specialybę, jei to reikalauja pramonės poreikiai ir paties darbininko interesai.

Politechninio ir gamybinio mokymo klausimais rašė rusų pedagogai I. Rozanova, M. Skatkinas, V. Suchomlinskis, S. Šabalovas, M. Žideliovas ir kiti. Jie pabrėžė būtinumą jungti mokymą su gamyba, praktiškai rengti mokinius.

Politechninio mokymo kryptčiai galime priskirti lietuvių pedagogą V. Ruzgą. Jis nurodė, kad darbai yra ypač svarbi priemonė, vykdant politechninį mokymą. Pedagogas teigė, kad planuojant ir organizuojant darbų pamokas, reikia nepamiršti politechninio mokymo principų: sieti praktiką su teorija, ir atvirkščiai, o nesitenkinti vien tik praktinių įgūdžių lavinimu /6/. Būtina vaikus supažindinti su darbo objektu, darbo priemonėmis, žmogaus darbine veikla ir jos produktais. Mokiniai turi įgyti bendrą supratimą apie įvairius gaminius, žinoti jų apdirbimo būdus.

A. Vaičiulienė išskėlė mintį, kad mokinių gamybinis parengimas žemės ūkiui neturi būti siaurai specializuotas, jis turi apimti daugelį specialybių. Pedagogė daug dėmesio skyrė teoriniam ir praktiniam gamybiniam mokymui, atskleidė jo metodiką.

A. Vaičiulienė parengė bendruosius techninius praktikumus kaimo mokykloms. Ji teigė, kad palaikant ryšį tarp bendrojo praktikumo, bendrojo lavinimo dalykų, darbinio mokymo ir visuomenei naudingo gamybinio darbo sėkmingai sprendžiamas politechninio lavinimo principas. Mokiniai supažindinami su gamybos šakomis, bendrais gamybos organizavimo principais, o atlikdami praktikos darbus, įgyja mokėjimų ir įgūdžių, būtinų gamybiniame darbe /7/.

A. Mačionis, tyrinėjęs gamybinį mokymą pramonės įmonėse, teigė, kad netikslinga mokyti siaurų metalo apdirbimo specialybių: frezuotojų, gręžėjų, tekintojų, įvairių profilių šaltkalvių. Jis parengė šaltkalvio-tekintojo specialybės darbininkų mokymo turinį, teorinio ir praktinio mokymo metodiką.

Politechninio mokymo problemomis domėjosi pedagogas J. Galkauskas. Jis aptarė politechninio mokymo vietą darbiniam mokyme. Mokyklos tikslas – supažindinti jaunuolius su įvairiomis gamybinės veiklos sritimis.

J. Galkauskas aiškino, kad darbų mokymo turinys turi būti plataus politechninio pobūdžio. Mokiniai įgyja ne tik bendrąjį pasirengimą, bet ir pradinį profesinį politechninį išsilavinimą /8/.

A. Pigaga domėjosi mokyklinių bandymų sklųpų problemomis. Jis nurodė, kad sklųpas teikia dideles galimybes didaktinei pamokų medžiagai sukaupti. Tokią medžiagą būtina kaupti ir naudoti pamokose, tada pamokos įgaus politechninio mokymo kryptį, turės akivaizdų ryšį su žemės ūkio gamyba.

Mokyklos mokymo bandymų sklųpo ir darbo jame klausimai sudaro tam tikrą sistemą. Šių klausimų optimalus sprendimas ir optimalus panaudojimas

politechniniam mokymui, dėstant biologiją ir atliekant darbus sklype, padeda stiprinti mokyklos ryšį su gyvenimu, rengti visapusiškai išsilavinusius žmones /9/.

A. Zybartas tyrė politechninio lavinimo, darbinio mokymo ir profesinio orientavimo klausimus bei raidą. Analizuodamas politechninį lavinimą trijose Lietuvos kaimo mokyklose, nurodė, kad jis buvo įgyvendinamas pagrindinėmis kryptimis: pirma, mokslo pagrindų nagrinėjimo procese, pagal mokymo programas; antra, per rankų darbų pamokas, dirbtuvėse bei mokomųjų bandymų sklypuose; trečia, visuomenei naudingo darbo procese /10/.

Istorikas A. Zybartas savo monografijoje apibūdino Lietuvos kaimo mokyklų raidą, mokymo materialinės bazės ypatumus ir tobulinimą, mokymo turinį, metodus, užklasinio bei užmokyklinio darbo problemas, mokytojų rengimą, jų kvalifikacijos kėlimą.

Nemažą įtaką pedagoginei darbinio mokymo minčiai Lietuvoje turėjo amerikiečių filosofo ir pedagogo Džono Diuji (Dewey, 1859–1952) pragmatinės pedagogikos teorija, kritikavusi senąją mokyklą, jos atotrūkį nuo gyvenimo ir praktinės veiklos. Dž. Diuji teigė, kad mokymo pradžia turi būti stebėjimai, savarankiškas mąstymas. Jis tvirtino, kad mokykla turi mokyti veikti, gaminti, dirbti ir neprivalo aiškinti, kam tai reikalinga. Veiklos mokymas, Dž. Diuji nuomone, įtraukia vaikus į gyvenimą, todėl darbo užsiėmimai turi tapti mokyklos gyvenimo centru. Mokiniai turi susipažinti su įvairiomis darbo formomis, t. y. atlikti darbus darže, sode, virtuvėje, dirbtuvėse, aprūpintose mašinomis. Vaikas turi mokėti savarankiškai spręsti užduotis, kad galėtų dalyvauti praktinėje veikloje. Sistemingos žinios ir teorija yra nereikalingos.

Dž. Diuji pabrėžė didelę su gyvenimu susijusio darbinio auklėjimo reikšmę. Didžiausias šio pedagogo tyrinėjimų trūkumas tai, kad jis pervertino individualią patirtį.

Lietuvos pedagogai buvo susipažinę su Dž. Diuji pragmatinės pedagogikos idėjomis. Pavyzdžiui, Esmaičio nuomone, mokyklai, sukurtai pagal Dž. Diuji teoriją, nerūpi nei profesija, nei amatai, o tik mokinių švietimas ir jėgų lavinimas. Šioje mokykloje dalykai siejasi su žmogaus prigimtimi ir kultūra.

A. Paurienė teigė, kad Dž. Diuji pagrindiniu mokymo principu laikė mokymąsi veikloje. Pagrindiniu žmogiškojo pažinimo kriterijumi laikė naudingumą. Dž. Diuji vienpusiškumas ir utilitariškumas susilaukė kritikos, tačiau vienas aspektas – žmogaus veiklumas – darbų mokytojams turėtų būti svarbus /11/.

V. A. Lajus (Lay, 1862–1926) yra integruotos darbinio mokymo krypties pradininkas, „veiklos pedagogikos“ kūrėjas. Jis teigė, kad mokymo esmę sudaro ne vien vaiko proto lavinimas, bet ir valios ugdymas. Pedagoginiame procese, V. A. Lajaus nuomone, „išraiškos“ priemonės yra tokios vaizduojamosios veiklos rūšys: lipdyba, modeliavimas, braižyba, piešimas, muzika, vaidyba, bandymai. Visas dėstymas mokykloje turi būti grindžiamas šiais teiginiais. V. A. Lajus mėgino mokyklą priartinti prie gyvenimo, tačiau mokinio aktyvumą mokymo procese suprato per siaurai.

Integruoto mokymo idėjas lietuvių autoriai kūrybiškai perima ir pritaiko Lietuvos sąlygomis. Štai A. Grabauskienė nurodo, kad darbinis ugdymas turėtų būti labiau integruotas į vientisą asmenybės ugdymo sistemą, atsisakant pragmatinių uždavinių prioriteto. Pedagogė teigė, kad darbinio ugdymu Sovietų sąjungoje vis labiau buvo siekiama gryno pragmatizmo, slopinant humanitarinę žmogaus kultūrą /12/. A. Grabauskienės nuomone, vaikų darbas turi duoti ne tik praktinę, bet ir auklėjamąją naudą. Tam būtina iškelti pedagoginius reikalavimus. Darbinius uždavinius galima išspręsti įtraukiant vaiką į tikslų, jo jėgas atitinkantį darbą /13/.

Integruoto darbinio mokymo kryptčiai priskirtume ir J. Jasaitį /14/. Jis teigė, kad darbų pamoka mokykloje turi atlikti sintetinantį vaidmenį. Joje mokinys analizuoja dirbinio paskirtį ir konstrukciją, skaičiuoja reikalingų medžiagų kieki ir detalių matmenis, tiria fizines ir mechanines šių medžiagų savybes, stebi jų kitimą darbo procese, kontroliuoja savo paties veiksmus /14/. J. Jasaitis mano, kad pati darbinio mokymo specifika reikalauja visą teoriją perteikti tik sprendžiant praktinę užduotį; mokantis skaityti brėžinius, atliekant laboratorinius darbus, ardant, surenkant ir derinant mechanizmus, tikrinant jų veikimą.

Pedagogas istorikas V. Mikėnas analizavo darbinio mokymo esmę, paskirtį, vystymosi tendencijas. Jis tyrė pradinio mokymo raidą Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklose, domėjosi politechninio ir gamybinio mokymo organizavimu /15/.

Lietuvos pedagogų darbinio mokymo koncepcijos remiasi klasikinėmis darbinio mokymo kryptimis. Skleidžiamos per pedagoginę spaudą, mokslo darbus, mokytojų rengimo įstaigas darbinio mokymo idėjos veikė bendrojo lavinimo mokyklą, mokytojus, padėjo formuoti visuomenės nuomonę apie darbinį mokymą.

LITERATŪRA

1. Komenskis J. A. Pedagoginiai raštai. Kaunas, 1986. P. 253.
2. Busilas A. Pedagogikos pagrindai. II ir III d. Kaunas, 1923. P. 75.
3. Murka J. Metodikos etiudai. Vilnius, 1919.
4. Esmaitis. Pedagogikos istorija. Kaunas, 1930.
5. Laužikas J. Švietimo reforma. Kaunas, 1934.
6. Ruzgas V. Rankų darbų pamokos pradinėse klasėse // Tarybinė mokykla. 1955. Nr. 3.
7. Vaičiulienė A. Praktikumų turinio kaimo vidurinėse mokyklose klausimu // Moky-mo ir auklėjimo klausimai. T. 1. Vilnius, 1968. P. 216.
8. Galkauskas J. Darbinis mokymas ir profesinis orientavimas // Tarybinė mokykla. 1986. Nr. 2. P. 42.
9. Pigaga A. Darbai mokykliniame mokymo-bandymų skype: Metodinė medžiaga. Vil-nius, 1970. P. 209.
10. Zybartas A. LTSR kaimo dieninė bendrojo lavinimo mokykla (1945–1975). Kau-nas, 1985. P. 76.
11. Darbų pedagogika / Sud. A. Paurienė. Kaunas, 1986. P. 22.
12. Grabauskienė A. Darbinis ugdymas // Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Pedagogika. 1992. T. 28. P. 101.
13. Ten pat.
14. Vaičiulienė A., Jasaitis J. Laiškai apie darbinį mokymą: Darbų pamokos autorite-tas // Tarybinis mokytojas. 1988. Liep. 1.
15. Mikėnas V. Moksleivių darbinis mokymas: Paskaitų konspektas. Vilnius, 1979.